

УДК 159.922:37.015.3+376.1

Ю. О. Бистрова

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри дефектології та психологічної корекції
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ЗМІСТ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНО-ТРУДОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСІБ З ПСИХОФІЗИЧНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

У статті зазначено основні проблеми, завдання та шляхи психолого-педагогічного супроводу професійно-трудової соціалізації осіб з порушеннями здоров'я, їх систематизація.

Ключові слова: психолого-педагогічний супровід, професійна соціалізація, психофізичні порушення.

В умовах розбудови демократичного та правового суспільства сучасна політика української держави в галузі корекційно-реабілітаційної освіти спрямовується на реалізацію принципів гуманізму, моральності, пріоритету загальних прав і свобод людини, індивідуального особистісного підходу до осіб з порушеннями психофізичного розвитку. Винятково важливого значення при цьому набуває проблема професійної спрямованості навчання осіб з психофізичними вадами та подальшої їхньої інтеграції у суспільство. Інтегроване навчання осіб з психофізичними порушеннями у навчальних закладах, яке нині широко впроваджується в Україні, має переважно стихійний характер і потребує розроблення науково-теоретичних засад його складових, зокрема психолого-педагогічного забезпечення, яке є визначальною умовою успішності інтеграційних процесів, а в подальшому, професійно-трудової соціалізації осіб з психофізичними вадами. Зарубіжні та вітчизняні вчені, які досліджували проблеми інтеграції та соціалізації осіб з порушеннями психофізичного розвитку у суспільство (В. І. Бондар, В. В. Засенко, А. А. Колупаєва, І. І. Мамайчук, М. М. Малафєєв, В. М. Синьов, В. В. Тарасун, О. П. Хохліна, А. Г. Шевцов, Л. М. Шипіцина та ін.) підкреслюють значущість психолого-педагогічного забезпечення та вчасного надання корекційно-реабілітаційної допомоги особам з вадами протягом навчання у спеціальних навчальних закладах або в навчально-реабілітаційних центрах [1; 2]. Це зумовлено тим, що наявність правового забезпечення навчання осіб з психофізичними вадами у вищих навчальних закладах не гарантує їм якісної соціально-психологічної адаптації в студентських колективах і, як наслідок, знижує рівень професійної соціалізації. На систему професійно-трудового навчання осіб з психофізичними порушеннями покладаються в цих умовах нові завдання — оновлення соціальних пріоритетів особистості, формування нових життєвих компетенцій, посилення гнучкості та мобільності соціальної поведінки, урегулювання та індивідуальний підхід з урахуванням особливостей нейродинаміки та емо-

ційних станів, підготовленості до самостійної праці й готовності включитися в трудову діяльність. Все це, безперечно, висуває нові вимоги до інтелектуального та емоційного рівня особистості, потребує її вдосконалення через освіченість, всебічність, комунікабельність і професіоналізм [2, с. 23–24].

У сучасній науці існує кілька відносно самостійних напрямів дослідження проблем трудової соціалізації осіб з психофізичними вадами (В. І. Баудіш, В. І. Бондар, Л. С. Білевич, А. М. Висоцька, В. Ю. Карвяліс, С. Ю. Конопляста, Г. М. Мерсіянова, А. І. Раку, О. П. Хохліна та ін.). Проблеми психологічної, соціальної та професійної адаптації були предметом досліджень С. Д. Артемова, О. Г. Мороза, І. М. Соколової та ін. Сучасні проблеми освіти і професійної реабілітації людей з вадами здоров'я вивчалися Ю. Бачинською, А. В. Казановським, В. І. Ляшенко, В. С. Плохіїм, А. Г. Шевцовим та ін.

У спеціальній психолого-педагогічній науці є праці, присвячені проблемам розробки поняття соціалізації в умовах педагогічної інтеграції, виділенню її форм, аналізу її переваг та недоліків, побудові різноманітних педагогічних моделей інтегрованого навчання осіб з різними типами дизонтогенезу (В. І. Бондар, В. В. Засенко, А. А. Колупаєва, І. І. Мамайчук, Т. В. Сак, В. М. Синьов, В. В. Тарасун, О. П. Хохліна, С. Г. Шевченко, Л. М. Шипіцина, Н. Д. Шматко).

Теоретичні й методичні питання професійно-трудового навчання осіб з психофізичними вадами, його міжнаукові й зовнішньоміжпредметні зв'язки з іншими видами навчально-виховного процесу, питання корекційної спрямованості трудового навчання як складові частини педагогічного процесу, підготовки до праці у сфері матеріального виробництва, соціально-трудової адаптації випускників знайшли висвітлення в дисертаційних дослідженнях та наукових публікаціях багатьох учених (В. І. Бондар, Л. С. Білевич, А. М. Висоцька, О. М. Граборов, Г. М. Дульнев, В. Ю. Карвяліс, С. Ю. Конопляста, Г. М. Мерсіянова, С. Л. Мирський, А. І. Раку, К. В. Рейда, В. М. Синьов, О. П. Хохліна та ін.).

Дослідження окремих учених (І. Д. Бех, В. І. Бондар, А. А. Корнієнко, С. Д. Максименко, Б. І. Пінський, О. П. Хохліна) присвячені проблемам психології трудової діяльності, вивченню особливостей формування трудових умінь і навичок у осіб з психофізичними порушеннями. Виявлено специфічні особливості структури трудової діяльності, доведено, що професійно-трудова підготовка осіб з психофізичними порушеннями ускладнюється окремими істотними особливостями їхнього розумового розвитку, пізнавальної, емоційно-вольової сфери, її результат знаходиться у прямій залежності від структури дефекту, особливостей нейродинаміки та емоційного стану особистості з порушенням психофізичного розвитку. Без урахування цих особливостей неможливо озброїти учнів професійними знаннями та практичними навичками. Низький рівень підготовки випускників спеціальних закладів до самостійного професійного самовизначення та працевлаштування в сучасних умовах розвитку суспільства обумовлений відсутністю системи діагностики та експертизи трудових можливостей, недостатньою ефективністю організації у школі професійно-трудового,

профільного навчання та професійної орієнтації учнів, а також механізмів бронювання робочих місць для випускників.

Малодослідженим залишається не тільки змістовий, а й організаційно-методичний аспект професійно-трудої соціалізації. У процесі професійного відбору не завжди враховуються інтереси, мотиваційна готовність, потенціальні можливості, структура дефекту та емоційний стан учня.

Таким чином, спеціальні дослідження щодо психолого-педагогічного забезпечення професійно-трудої соціалізації учнів з психофізичними вадами на всіх етапах навчання майже не проводилися. Системного розгляду психологічної підтримки процесу соціалізації в умовах різних навчальних закладів та їхньої взаємодії не здійснювалось.

Мета даного дослідження — створення безперервної цілісної системи психолого-педагогічного забезпечення професійно-трудої соціалізації осіб з порушеннями психофізичного розвитку на всіх етапах навчання: від вступу до середнього спеціального загальноосвітнього навчального закладу до закінчення професійної підготовки в училищі або вищому навчальному закладі. Розробка науково обґрунтованої концепції, змісту та методів психолого-педагогічного забезпечення цілісної безперервної професійно-трудої соціалізації осіб з психофізичними порушеннями.

Дослідження проводилося в рамках реалізації планів науково-дослідної роботи кафедри дефектології та психологічної корекції Луганського національного університету імені Тараса Шевченка та в рамках експерименту МОН України щодо навчання осіб з особливими освітніми потребами у вищих навчальних закладах III-IV рівня акредитації [3].

Процес професійно-трудої соціалізації осіб з психофізичними порушеннями протікає своєрідно, зі значними ускладненнями, обумовленими низкою соціально-психологічних факторів, структурою дефекту, особливостями нейродинаміки, емоційним станом та пов'язаними з оволодінням комплексом спеціальних вмінь. Застосування системи психологічного забезпечення під час педагогічного процесу дозволяє оптимізувати перебіг соціалізації, підвищити ефективність навчальної діяльності та оволодіння майбутньою професією.

Об'єкт дослідження — професійно-трудова соціалізація осіб з психофізичними порушеннями.

Предмет дослідження — організація та зміст психолого-педагогічного забезпечення професійно-трудої соціалізації осіб з психофізичними порушеннями.

Професійно-трудова соціалізація розумово відсталих підлітків є надзвичайно важливим питанням у сучасній корекційній педагогіці та спеціальній психології. Інтелектуальний розвиток цієї категорії учнів обмежує можливості їхньої соціалізації та суспільної адаптації. Тому навчання розумово відсталих підлітків насамперед спрямоване не на здобуття ґрунтовних знань з різних дисциплін, а на максимальний розвиток в учня його загальних соціально-адаптаційних можливостей, практичну й психологічну підготовку до життєдіяльності в суспільстві (Г. М. Мерсіянова, О. П. Хохліна). Для успішної соціалізації потрібно правильне та чітке

спрямування підлітка на необхідну, придатну саме для нього, трудову діяльність [4; 5].

Проблемами професійної підготовки, профорієнтації й самовизначення підлітків у нормі та з порушеннями інтелекту займалися В. І. Бондар, О. І. Вітковська, Ю. З. Гільбух, О. Є. Голомшток, Г. М. Дульнев, В. І. Загвязинський, В. В. Золотоверх, Є. О. Климов, В. О. Липа, С. П. Миронова, М. С. Пряжніков, С. Я. Рубінштейн, М. К. Степаненков, Л. Д. Столяренко, В. Б. Успенський, О. П. Чернявська та інші [2; 6; 7; 8].

Професійне самовизначення в контексті цілісного життя особистості може виступати як проблема духовна, психічна або соціально-психічна. Духовна сторона проблеми полягає в актах вибору, самопізнання й виявлення свого призначення, які є головними рушійними силами, що спрямовують розвиток особистості й визначають її долю. Психічна ж сторона самовизначення висвітлюється через складний комплекс відчуттів людини, особливості сприйняття нею дійсності й систему відносин, які формуються в індивідуальному досвіді особистості й істотно впливають на її спілкування, дії, вчинки й рішення. Соціально-психічна сторона проблеми професійного самовизначення особистості розкривається в потребі визначення свого місця в діяльності людей і людських відносин.

Проблему професійного самовизначення з погляду її психологічного змісту можна розглядати з трьох боків: як проблему самореалізації особистості, як проблему вибору й прийняття рішень і як проблему адаптації в широкому розумінні.

Профорієнтація — достатньо місткий термін, що включає в себе декілька напрямів діяльності: професійне самовизначення, професійне інформування, професійно освіта, професійна діагностика. Під профорієнтацією ми будемо розуміти комплекс заходів, спрямованих на самоактуалізацію та самореалізацію підлітка в праці. При цьому професійне становлення людини не обмежується лише підлітковим віком, а є тривалим (впродовж усього життя), складним процесом.

Професійне самовизначення — це подія, яка змінює все життя людини та впливає не тільки на його професійну складову. Воно істотно впливає й на шлюбно-сімейні перспективи, і на матеріальний добробут, і на психологічну гармонію, самооцінку й взаємини із самим собою, і на місце проживання, поїздки й переїзди, і на багато чого іншого — важко назвати хоча б один аспект життя, на який не впливав би, причому істотно, вибір професії, зроблений після закінчення школи. Таким чином, професійне самовизначення особистості — це складний багатокomпонентний процес, спрямований на вирішення людиною важливих питань самоактуалізації, здійснення вибору й знаходження свого місця в життєвому просторі. Професійне самовизначення здійснюється протягом певного, іноді навіть тривалого, періоду життя особистості й направляється внутрішніми факторами її розвитку, у яких відбиваються об'єктивні зовнішні умови.

Професійне самовизначення — це вибір професії на підставі аналізу, оцінки внутрішніх ресурсів суб'єкта вибору й співвіднесення їх з вимогами професії та наступне формування його як суб'єкта праці й професіонала.

Процес професійного самовизначення складається з наступних стадій:

- 1) Виникнення й формування професійних намірів і початкове орієнтування в різних сферах праці;
- 2) Професійне навчання як освоєння обраної професії;
- 3) Професійна адаптація — формування індивідуального стилю діяльності й включення в систему виробничих і соціальних відносин;
- 4) Самореалізація в праці — здійснення або нездійснення тих очікувань, які пов'язані з професійною працею.

Структура професійного самовизначення за Є. О. Клімовим [9, с. 35–37]:

1. Інформованість про підстави вибору професії.
2. Формування схильностей, інтересів, що спричиняють емоційне переживання задоволеності не тільки результатом, але й процесом діяльності.
3. Поява нових якісних синтезів здібностей, операційних можливостей.
4. Виникнення специфічних взаємин з оточенням у зв'язку з обговоренням майбутнього.
5. Перетворення взаємин з оточенням з приводу обговорення майбутнього.
6. Утворення нових якісних синтезів у самосвідомості, формування вимог до майбутньої професії, професійного статусу.
7. Складання особистих професійних планів як образів з їхньою регулюючою функцією відносно професійного шляху.

Деякі вчені вважають, що процес професійного самовизначення має динамічний, усвідомлений характер і здійснюється протягом всього життя людини [10].

Етапи професійного самовизначення:

1. Емоційно-образний — характерний для дітей старшого дошкільного віку.
2. Пропедевтичний — характерний для учнів молодшого шкільного віку (1–4 класи).
3. Пошуково-зондувальний — характерний для молодших підлітків (4–7 класи).
4. Період розвитку професійної самосвідомості (8–9 класи).
5. Період уточнення соціально-професійного статусу (10–12 класи).
6. Період входження в професійну діяльність (учні і студенти середніх спеціальних, професійно-технічних і вищих закладів освіти).
7. Саморозвиток фахівця безпосередньо в професійному середовищі [10].

Є. О. Клімов виділяє два рівні професійного самовизначення [9, с. 58–60]:

1. Гностичний. На цьому етапі виникає перебудова свідомості й самопізнання підлітка.
2. Практичний. Рівень реальних змін соціального статусу людини.

Етапи професійного самовизначення підлітків:

1. Професійний інтерес. Функціональна природа професійного інтересу дозволяє розглядати його як емоційне, позитивне відношення учнів до певної професії, зв'язане із прагненням розширити межі знань і умінь, що

характеризується вольовою настановою на оволодіння потребою в активній діяльності.

2. Професійна спрямованість. Це ставлення до тих або інших професій, що склалося на основі певного обсягу знань про зміст професії, потреби в ній на ринку праці, місце придбання професії, позитивного або негативного сприйняття всього, що пов'язано з професією, врахування особистих фізичних, психічних і матеріальних можливостей.

3. Професійні наміри (певна мета і чіткий план дій).

4. Вибір професії. Це досить складний процес, на перебіг і результат якого впливають різноманітні фактори.

Дослідники виділяють наступні компоненти ситуації вибору професії:

- загальна й регіональна структури потреб суспільства в кадрах;
- соціальне макро- і мікро оточення;
- сукупність змістовних особливостей, різних видів трудової діяльності й вироблених у суспільстві оцінних відносин до них;
- сукупність психологічних, психофізіологічних та інших особливостей самої людини;
- ступінь і спрямованість інформативності суб'єкта вибору про світ професій і структуру потреб у кадрах.

Вихованці допоміжних шкіл із самого раннього віку мають потребу в спеціальних умовах виховання й навчання. Формування необхідного рівня адаптивності до умов соціуму, готовності до життя в суспільстві й до виконання суспільно корисної праці вимагає зусиль багатьох фахівців. Оскільки праця є одним з основних факторів, що сприяють інтелектуальному розвитку дитини, корекційна школа націлена не тільки на формування необхідних навчальних знань, умінь і навичок у дітей, але й на підготовку своїх вихованців до самостійного життя й діяльності в природному соціальному оточенні. У зв'язку з цим корекційне завдання розвитку інтелектуальних функцій тісно пов'язане із загальносоціальним завданням трудового виховання в допоміжній школі. Його вирішення дозволяє випускнику бути готовим до одержання професійної підготовки й повноцінного включення в продуктивну працю.

Практика показує, що деяка частина випускників корекційних шкіл іде на виробництво, виконуючи там важкі некваліфіковані види праці, але значна частка випускників завершує професійну освіту в спеціальних групах ПТЗ. Однак і ті, й інші стикаються з труднощами при наступному працевлаштуванні, які обумовлюються низкою факторів:

- психологічною неготовністю до моменту переходу від навчання до сфери професійної праці;
- відсутністю ясної життєвої перспективи, однією з причин якої є почуття соціальної незахищеності;
- неадекватною самооцінкою й недостатньо сформованою здатністю до оцінки своїх можливостей і здібностей при визначенні профілю й змісту професії;
- нездатністю адекватно враховувати вплив виробничого мікроклімату на людину й неготовністю до подолання певних професійних труднощів та інше.

Таким чином, існує низка серйозних проблем, нерозв'язаність яких перешкоджає професійній інтеграції в суспільство осіб з інтелектуальною недостатністю. Очевидно, що в рішенні цієї проблеми істотну роль відіграє система організаційно-методичних і практичних заходів щодо професійної орієнтації. Для дітей та підлітків з вадами розвитку професійна та профконсультаційна робота починається ще в період навчання в школі.

Залежно від характеру й ступеня важкості порушення зміст і методи профорієнтаційної роботи різні для різних категорій молоді з обмеженими можливостями. У той же час є загальні закономірності в організації та проведенні такої роботи. Профорієнтаційні заходи в допоміжній школі головним чином націлені на актуалізацію професійного самовизначення учнів за допомогою активізації спеціально організованої діяльності щодо одержання інформації про світ професій і розширення меж самопізнання.

Також у ході реалізації можливе рішення низки завдань:

1. Вивчати динамічну структуру особистості учня з метою здійснення корекційного впливу на її розвиток і визначення найбільш відповідної сфери трудової діяльності.

2. Підготовлювати учнів до самостійної трудової діяльності, сприяти процесу професійного й особистісного самовизначення.

3. Сприяти формуванню адаптивних механізмів, навичок самопрезентації й упевненої поведінки старшокласників.

4. Всебічно вивчати професійно-трудова можливості учнів і сприяти їхньому розвитку.

5. Формувати трудові навички й уміння, сприяти розвитку творчих здібностей дітей.

6. Вирішувати деякі особистісні проблеми учнів, які є факторами, що перешкоджають правильному вибору професії й успішній соціально-професійній адаптації [10].

Здатність людини з обмеженою працездатністю до тієї або іншої діяльності залежить від внутрішніх і зовнішніх факторів, виявити й вивчити які повинні фахівці.

Підліткові або дорослому з обмеженими можливостями важко самостійно обрати сферу діяльності, яка його цікавить, тому на допомогу приходять педагоги й психологи. Насамперед, важливим є встановлення характеру й ступеня вираженості порушень різних систем організму, інтелектуальних і психофізіологічних особливостей і можливостей того або іншого дорослого або підлітка для того, щоб визначити доступні для нього види праці, виявити його особисті інтереси й схильності у виборі тієї або іншої діяльності, професії. Важливо одержати відомості про стан розумової та фізичної працездатності для встановлення можливості займатися тим або іншим видом праці; про стан емоційно-вольової, сенсомоторної, інтелектуальної сфери; про розвиток мови й комунікативних навичок, які мають значення для професійної діяльності; про характер змін психологічного й соціально-психологічного статусу людини, пов'язаних із захворюванням, травмою або порушенням розвитку.

У порівнянні з європейськими країнами в Україні різко звужений перелік професій, які реально можуть здобувати особи з обмеженою працездатністю, а ті, які традиційно пропонуються в багатьох спеціальних школах, не тільки не є привабливими для учнів, але й не мають попиту на сучасному ринку праці. Тому шкільна система професійної орієнтації повинна перебудовуватися, треба знаходити нові моделі організації профорієнтації. Цьому, на нашу думку, будуть сприяти нові моделі спеціальних шкіл, які поєднують у собі не тільки освітні, але й профорієнтаційні структури, що мають підрозділи для одержання учнями початкової професійної освіти, а іноді і їхнього працевлаштування. Навчально-виховний процес таких навчальних закладів повинен складати потужну систему психолого-педагогічного забезпечення професійної соціалізації учнів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують питання створення інтегрованої моделі професійно-трудової соціалізації. Крім того, дослідження повинно бути спрямоване на поглиблене вивчення труднощів на різних етапах професійно-трудової соціалізації осіб з психофізичними вадами та завданнях психолого-медико-педагогічного супроводу на цих етапах.

Список літератури

1. Синьов В. М. Психолого-педагогічні проблеми дефектології та пенітенціарії / В. М. Синьов. — К. : «МП Леся», 2010. — 779 с.
2. Бондар В. І. Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці : навч. посіб / В. І. Бондар. — К. : Наш час, 2005. — 176 с.
3. Бистрова Ю. О. Психолого-педагогічне забезпечення інклюзивного навчання осіб особливими освітніми потребами у вищому навчальному закладі. — Науковий часопис. — Серія 19. — корекційна педагогіка та спеціальна психологія. — К., 2008. — Випуск 11. — С. 28–32.
4. Мерсіянова Г. М. Професійно-трудова підготовка учнів допоміжної школи / Г. М. Мерсіянова // Дефектологія. — 2001. — № 1. — С. 45–47.
5. Хохліна О. П. Розвиток в учнів допоміжної школи усвідомленості навчально-практичної діяльності на заняттях з трудового навчання / О. П. Хохліна // Дефектологія. — 2002. — № 2. — С. 8–11.
6. Миронова С. П. Формування професійної готовності педагога-дефектолога до корекційно-виховної роботи з розумово відсталими дошкільниками : автореф. дис. ... канд. пед. наук. — К., 1994. — 22 с.
7. Бистрова Ю. О. Соціально-педагогічний супровід дітей з особливими освітніми потребами в умовах навчально-реабілітаційного центру / Бистрова Ю. О. // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка (педагогічні науки). — Луганськ, 2010. — Частина I. — № 10 (197). — С. 80–91.
8. Корниенко А. А. Особенности отношения к профессионально-трудоному обучению учащихся вспомогательной школы // Формирование положительного отношения к учебно-трудоной деятельности учащихся / Под ред. Н. М. Стадненко. — К. : Радянська школа, 1998. — С. 43–68.
9. Климов Е. А. Психологическое профессиональное самоопределение / Е. А. Климов. — М. : Просвещение, 1989. — 223 с.
10. Бистрова Ю. О. Психолого-педагогічне забезпечення професійного самовизначення розумово відсталих підлітків / Ю. О. Бистрова // Освіта на Луганщині : науково-методичний журнал. — 2010. — № 2(33). — С. 149–155.

Ю. А. Быстрова

кандидат психологических наук,
доцент кафедры дефектологии и психологической коррекции
Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко

**ОРГАНИЗАЦИЯ И СОДЕРЖАНИЕ ПСИХОЛОГО-
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-
ТРУДОВОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЦ С ПСИХОФИЗИЧЕСКИМИ
НАРУШЕНИЯМИ**

Резюме

В статье обозначены основные проблемы, задачи и пути психолого-педагогического сопровождения профессионально-трудоустройственной социализации лиц с психофизическими нарушениями, их систематизация.

Ключевые слова: психолого-педагогическое сопровождение, профессиональная социализация, психофизические нарушения.

Y. Bystrova

candidate of psychological science
Taras Shevchenko Lugansks national university

**ORGANIZATION AND MAINTENANCE OF THE PSYCHOLOGICAL
AND PEDAGOGICAL PROVIDING OF PROFESSIONALLY-LABOUR
SOCIALIZATION OF PERSONS WITH PSYCHICAL AND PHYSICAL
VIOLATIONS**

Summary

Basic problems, tasks and ways of psychological and pedagogical accompaniment of professionally socialization, their systematization, are marked in the article.

Key words: psychological, pedagogical accompaniment, professional socialization, persons with violations of health.